

MARIUS SALA

De la latină la română

Copyright © 2012, **Editura Pro Universitaria**

Toate drepturile asupra prezentei ediții aparțin
Editurii Pro Universitaria

Nicio parte din acest volum nu poate fi copiată fără acordul
scris al **Editurii Pro Universitaria**

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

SALA, MARIUS

De la latină la română / Marius Sala. - București :
Pro Universitaria, 2012
Bibliogr.
ISBN 978-606-647-435-1

81

Referenți științifici:

Dr. doc. Andrei Avram
Acad. Grigore Brâncuș

PREFAȚĂ

Prezenta ediție reproduce textul revizuit al ediției din 1998.

Am făcut câteva adaosuri la bibliografie și unele modificări (mai ales de ordin tehnic sau stilistic). Am corectat (în măsura în care au fost descoperite) erorile (cele mai multe de tipar) din ediția anterioară.

Pentru a ușura consultarea cărții am adăugat și un indice de cuvinte care cuprinde numai cuvintele românești, deoarece cuvintele străine aduse în discuție servesc doar la explicarea acestora.

Marius Sala

INTRODUCERE

Pentru a arăta cum s-a ajuns de la latină la română, deci pentru a prezenta o istorie a limbii române, se pot folosi diverse metode. Încercarea de față a ales una care n-a fost practică până acum, și anume compararea sistematică a evoluției limbii române cu cea a celorlalte limbi romanice. Cu alte cuvinte, nu am arătat numai cum structura latinească s-a transmis românei, ci de fiecare dată am precizat dacă elementele acestei structuri există și în celelalte limbi romanice.

După capitolul *Considerații preliminare*, ce cuprinde metoda de analiză și condițiile istorico-culturale în care s-a dezvoltat limba română, evoluția de la latină la română este prezentată așa cum este ea surprinsă în diversele compartimente ale limbii (lexic, formarea cuvintelor, morfologie, sintaxă, fonologie). Un scurt capitol de concluzii prezintă o periodizare a istoriei limbii române. Spre deosebire de lucrările similare, am început cu lexicul, partea cea mai accesibilă publicului larg, și am sfârșit cu fonologia, partea cea mai dificilă. Aceleași considerente m-au determinat să acord un spațiu mai larg lexicului: publicul larg este interesat de istoria captivantă a cuvintelor. Nu ascund faptul că am procedat astfel și pentru a putea prezenta felul cum s-a transmis structura latinească în lexic, domeniul cel mai puțin structurat din limbă.

De fiecare dată am arătat care sunt elementele moștenite din latină și cum s-a modificat structura latinească (simplificări, reorganizări), precizând dacă moștenirea latinească sau modificările menționate sunt un fapt general romanic sau numai o caracteristică a unor limbi romanice. Am subliniat situațiile în care româna ocupă o situație aparte

în ansamblul romanic, încercând să explic această poziție, uneori doar aparent bizară.

Pe lângă lucrările clasice, în ultimul timp au apărut la noi câteva care au facilitat realizarea intenției mele. Dintre acestea menționez doar două: una semnată de I. Fischer (*Latina dunăreană*), o excelentă descriere a latinei care stă la baza limbii române, și alta colectivă (*Enciclopedia limbilor romanice*), în care există informațiile necesare pentru interpretarea tuturor faptelor românești dintr-o perspectivă romanică. Am fost ajutat în această încercare și de alte lucrări recente ce și-au propus o comparare a românei cu celelalte limbi romanice.

Tot un ajutor l-a constituit faptul că Mioara Avram și Andrei Avram au binevoit să citească lucrarea în manuscris și să-mi comunice observațiile lor pertinente. Le adresez mulțumirile mele călduroase. Mulțumiri adresez și Florei Șuteu și Janei Balacciu-Matei, care au citit o primă formă a acestei lucrări.

Am caracterizat această carte ca o „încercare“. Mi-am propus să reunesc moștenirea școlii lingvistice românești tradiționale cu cercetările recente de lingvistică structurală, în speranța că noile cercetări vor rezolva unele dintre îndoielile expuse în paginile acestei cărți.

M.S.

ABREVIERI

alb.	=	albaneză
arom.	=	aromână
camp.	=	campidanez
cat.	=	catalană
dial.	=	dialectal
fr.	=	franceză
galic.	=	galiciană
germ.	=	germană
gr.	=	greacă
it.	=	italiană
lat. (vulg.)	=	latină (vulgară)
log.	=	logudorez
magh.	=	maghiară
merid.	=	meridional
occ.	=	occitană
ptg.	=	portugheză
rom.	=	română
sard.	=	sardă
sl.	=	slavă
sp.	=	spaniolă
v.	=	veche

CONSIDERAȚII PRELIMINARE

Definiția genealogică a limbii române. Profesorul meu Alexandru Rosetti își deschide cunoscuta istorie a limbii române prin ceea ce se numește, de obicei, definiția genealogică a limbii române:

„Limba română este limba latină vorbită în mod neîntrerupt în partea orientală a Imperiului Roman, cuprinzând provinciile dunărene romanizate (Dacia, Panonia de sud, Dardania, Moesia superioară și inferioară), din momentul pătrunderii limbii latine în aceste provincii și până în zilele noastre.“

Cu alte cuvinte, limba română este, la fel ca celelalte nouă limbi surori (sardă, italiană, retoromană, franceză, occitană, catalană, spaniolă, portugheză, dalmată — limbă care a dispărut la sfârșitul secolului al XIX-lea prin moartea ultimului vorbitor), o limbă romanică (sau neolatină). La fel ca limbile romanice menționate, ea continuă structura limbii latine, dar, evident, cu multe schimbări, în urma evoluției firești la care e supusă orice limbă în dezvoltarea ei. De aceea limba română de azi se deosebește așa de mult de latină. „Limba română de azi e însăși limba latină, la anul 1939 — scria în 1940 Pușcariu în *Limba română*, I, p. 183 —, cu modificările ivite în cursul veacurilor, precum pielea de pe corpul nostru este tot pielea cu care ne-am născut, cu aceeași culoare și cu aceleași semne și alunițe, ca și în pruncie, deși toate celulele ei s-au împropătat în curgerea timpului.“

Deosebiri față de latină există în toate limbile romanice, unele comune tuturor, altele unui grup, altele specifice unei singure limbi, fapt

ce explică diferențele dintre limbile romanice. M-am oprit asupra acestei observații pentru a sublinia ideea că în explicarea corectă a evoluției limbii române, idiom romanic, este necesar să se țină seama și de ce s-a întâmplat în celelalte limbi romanice, continuatoare, ca și româna, ale limbii latine. Ignorarea situației din vestul României (înțelegem prin *Romania* ansamblul teritoriilor unde se vorbesc limbile romanice) poate să ne ducă la formularea unor explicații, dacă nu total eronate, cel puțin apte de a suferi corectări severe. Iată de ce am crezut că este bine ca un ciclu de cărți din colecția „Limba română” să se deschidă cu un volum *De la latină la română*, în care să se înceapă cu definirea obiectului cercetat, în cazul nostru limba română, și să se arate principalele trăsături caracteristice ale ei dintr-o dublă perspectivă: istorică, prin raportarea românei la limba din care provine (latina), și comparativă, prin raportarea românei la celelalte limbi romanice. Altfel spus, voi prezenta ce are româna în plus sau în minus față de latină și voi încerca să văd în ce măsură faptele respective se regăsesc în alte limbi romanice.

Metoda. Pentru explicarea deosebirilor dintre latină și română există diverse modalități. În cele ce urmează propun o metodă de abordare care să pornească de la două idei fundamentale din *Cursul de lingvistică generală* al lui F. de Saussure, părintele structuralismului lingvistic. Acestea sunt:

- limba este o structură
- limba este un fapt social.

Prima aserțiune implică faptul că transformările suferite de această structură se pot datora și modului în care ea este organizată, concepție de bază a structuralismului practicat de A. Martinet. Cu alte cuvinte, imaginăm limba, așa cum o face și Eugenio Coseriu, ca fiind un „sistem în mișcare” a cărui dezvoltare și istorie sunt „o perfectă sistematizare”. Rezultă din cele de mai sus că în explicarea evoluției romanice (deci și a românei) preferăm să pornim de la tendințe atestate în latină sau în alte limbi romanice, înainte de a apela la influențe externe.

Ideea că limba este un fapt social, subliniată de asemenea în *Cursul* lui F. de Saussure, este foarte importantă pentru că presupune cercetarea evoluției unei limbi în funcție de dezvoltarea sociolingvistică a populației care o vorbește, de istoria populației respective. Examinarea acestei dezvoltări duce în mod necesar la constatarea că influențele între

limbi sunt determinate nu de aspecte cantitative, ca numărul de vorbitori, ci de aspecte sociale, istorice și culturale, care sunt variate și complexe. În cazul nostru concret, trebuie să se țină seama de relațiile românei cu istoria și cultura românilor. Relația dintre română, idiom romanic, și istoria și cultura celor care au vorbit-o, deci a românilor, este, de fapt, istoria limbii române.

Date istorico-sociale. Înainte de a prezenta faptele prin care româna se diferențiază de latină — câteva considerații, evident succinte, despre istoria și cultura românilor, care au putut influența evoluția limbii pe care o vorbim.

Poziția geografică, la extremitatea Romaniei, și istoria poporului român, care s-a dezvoltat timp de secole fără legături cu vestul Romaniei, explică particularitățile românei din zilele noastre.

Romanizarea. Acceptând definiția genealogică a limbii române, considerațiile istorice trebuie să înceapă cu remarci referitoare la procesul de romanizare a Daciei, deci considerații despre extinderea latinei în această provincie romană. Cum a ajuns latina să pătrundă pe aceste meleaguri?

În secolul al VIII-lea î.Cr., mai exact în 753 (dată la care se spune că a fost fondată Roma de către legendarul Romulus), latina nu era decât limba Romei. Vecinii romanilor nu vorbeau latina, ci alte limbi, fie indo-europene, adică înrudite cu latina (așa cum era, de exemplu, limba oscă), fie neindo-europene (limba etruscă). Cinci secole mai târziu, Roma și latina dominau întreaga peninsulă italică. După distrugerea Cartaginei (133 î.Cr.), Roma este stăpâna întregului bazin mediteraneean. Cuceririle romane s-au încheiat la sfârșitul domniei lui Traian, la 117 d.Cr. Printre ultimele regiuni cucerite de Traian a fost și Dacia, la 106. Imperiul constituia atunci un stat unitar, foarte centralizat. Evident că latina, ca limbă a Imperiului, s-a instalat în noile provincii odată cu administrația și armata. Într-o primă fază, populațiile autohtone au fost obligate de nevoile practice ale vieții să o adopte ca limbă secundară, în relațiile lor cu administrația, armata și cu coloniștii romani. Se știe, de exemplu, din textele latinești, că la început, în Gallia, au adoptat latina nobilii și comercianții. Primii și-au trimis copiii la școli romane, pentru că numai astfel puteau promova în magistratura imperială. Istoricul latin Tacit relatează că în anul 21 d.Cr. fiii celor mai

importante persoane din Gallia urmau deja școala romană de la Antun. Comercianții se grăbeau și ei, fiindcă latina era limba comerțului. Într-o a doua fază — care nu a cuprins toate teritoriile —, latina a devenit principalul mijloc de comunicare; populațiile autohtone și-au abandonat puțin câte puțin limba lor maternă, a cărei sferă de utilizare s-a restrâns din ce în ce mai mult. În sfârșit, latina a devenit singurul mijloc de comunicare lingvistică. Acest proces, mai mult sau mai puțin lent, de părăsire treptată a limbilor autohtone și de adoptare a latinei, poartă numele de *romanizare*. El a putut să se întindă pe mai multe secole; de exemplu, există urme epigrafice și literare care confirmă supraviețuirea limbii galice în Franța până în secolul al VI-lea (galica era limba populațiilor întâlnite de romani în Gallia, aproximativ actualul teritoriu al Franței; cuceritorul acestei provincii, Caius Iulius Cezar, a și povestit, în cunoscuta sa operă *De bello gallico*, cum a avut loc această cucerire și a precizat că termenii *galic* și *celt* desemnează același popor). Este clar că procesul de adoptare a latinei a fost mai mult sau mai puțin rapid în funcție de forța presiunii romane și de statutul cultural al limbii autohtone. În cazul Greciei, datorită prestigiului limbii grecești, latina nici nu s-a putut impune ca limbă de civilizație.

Procesul romanizării, descris aici în liniile lui generale, s-a produs și în Dacia, unde limba latină a devenit limba oficială a provinciei și era folosită la fel ca în celelalte provincii romane. La început, era utilizată ca limbă a administrației, a armatei și a comercianților latinofoni. În latină se înțelegeau între ei coloniștii veniți din diversele provincii ale Imperiului; dintre aceștia, unii erau foști soldați, deveniți *veterani*, stabiliți în Dacia, unde li se acordaseră terenuri. Populațiile autohtone, care nu cunoșteau limba, au folosit-o la început într-o formă rudimentară, continuând să vorbească limba lor maternă (latina era pentru acestea limbă de comunicare secundară). Folosirea latinei era singurul mijloc al autohtonilor din Dacia de a intra în contact cu noua administrație. Cu timpul, la noi ca și în Occident, latina, cu prestigiul ei de limbă a Imperiului, a devenit principalul mijloc de comunicare, în dauna limbii indigene, care a fost abandonată. Latina era o limbă de cultură, spre deosebire de limba autohtonilor (a căror cultură era de tip oral). Latina avea deci avantajul că posedă o scriere, folosită pentru transmiterea hotărârilor luate de administrație, pentru precizarea felului cum trebuiau îndeplinite acestea, pentru înregistrarea unor